

Езиците на българската поезия в емиграция след 1944 г.

Мая Горчева

The Languages of the Bulgarian Emigrants' Poetry after 1944

Summary

Maya Gorcheva

The paper is an attempt to outline the emigrants' poetry, with emphasis on the correspondences and the divergences with the native literary tradition and the trends in current poetry. As for the first generation émigrés, they attested a strongromantic bent and worship for the national symbols. The second generation from the end of 1950s and 1960s demonstrated broader interest for the actual context and their poetry adopted the language of the new country, alongside with new topics and poetic models. Inherent for both generations was the symbol of the Doppelgänger. Moreover, this is an overarching symbol present in the poetry abroad and in the country.

Keywords: the emigrants' poetry, native literary tradition, correspondences, divergences.

За творчеството в емиграция не се говори никога неутрално и, малко или много, оценката му опира до извънлитературни аргументи, които усилват смислите, но в крайна сметка го затварят в периметъра на вкоренената романтическа представа за изгнанието (Тиханов 2012). Романтичният идеал, добре познат от образователния ни канон, почерпен от буквалността на Ботевото „да ходим да се скитаме немили клетки недраги“ („На прощаване“), изглежда доста усилен, но и разколебан във Вазовата повест „Немили-недраги“, писана вече в родното пространство, или в безутешното „отломка нищожна“ при Яворов („Арменци“). В наше време колективното въображаемо ще съзре в кокошкарското хъшовско всекидневие, с протяжното пиене на кафе из браилските кафенета, чутовно нагнетяване на волята за национална свобода, както често напомня от сцената на Народния театър Вазовата пиеса „Хъшове“, представена под режисурата на Александър Морфов.

В крайна сметка литературата на емиграцията отсъства от последователното литературно-историческо или критическо изследване и рецепцията на поезията в емиграция дори не може да разчита на пълен обзор. Извънлитературната рамка за възприятие, зависима от променливостта на обществените приоритети, би могла да има едно противодействие и то е в приближаването на фокуса до самите творби и историческите контексти на появата им. Поезията на емиграцията след 1944-та е литературен факт, който поставя по-ранна датировка на широко обсъждани днес явления като писането на два езика или паралелната литература извън граница. Мнозина от политическите емигранти от последното поколение се завръщат и така дават едно решение за принадлежността на своето творчество именно към българоезичното пространство. На различните поколения автори¹ и творбите е посветено изследването по-долу, чийто мотив бе да потърси връзките им с литературната традиция в родината и да открие идеи и модели на поетичното, изникнали в емиграция и изчезнали без диря като слепи улици, без които същата тази литературна история обаче би изгубила част от единственото си важно качество: да изразява човешкия опит, а този опит е винаги много по-богат и по-различен от готовите стереотипи и очаквания.

I.

Поезията на първото поколение емигранти не възпроизвежда предварителните нагласи, героизиращи битието извън родината, освен ако не споделя и по-леви политически възгледи. Мотивите за напускане след политическата промяна са израз на несъгласие тъкмо с радикалното преустройство, назовавано от новата идеология борческо, героично и революционно. По-късно тази идеология старателно ще отсейва от историята всички примери за революционност и несъгласие със статуквото, за да претендира за своя легитимност като продължение на националната традиция от 19. век. Хъшовете ще са ѝ особено удобни примери и в нито един момент те не са били заплашени от изличаване от официалните разкази, каквито вре-

---

¹ Николай Аретов обособява три „вълни“: непосредствено след 1944 г., втора от 1950-те до 1980-те и трета след 1989 г., всяка със своя мотивация за изгнание, различен състав и различно отношение към създаването на литературни произведения (Аретов 2009). Тук ще разгледаме явления, които се проявяват в поезията на емигранти от средата на 1940-те до края на 1970-те, т.е. принадлежащи към първата и втората „вълна“, или поколение.

менни възбрани са наложени на част от творчеството на изгнаници като Вазов, Пенчо Славейков или дори Йовков. Пенчо-Славейковите творби се приемат колебливо, ако и целият му творчески път да минава под знака на обработването на „Кървава песен“, епичната творба за националната революция. Днешното следтоталитарно време прилежно следва уроците на тоталитарните си предходници – и не чете тази творба. Пенчо Славейков завършва живота си в изгнание, намерил нова родина близо до слънчевото Средиземноморие на Ницше. Тъкмо Пенчо-Славейковата поезия обаче става референцията, която най-точно ще експлицира нагласите на емигриралото поколение след 1944 г.²

Изнасяйки родното в определен набор представи и ценности, емигрантите от всяко едно поколение имат усетливост за словото, култивирано в националната традиция, различна от тази, която продължава да се развива в родината, удължават други линии в конструирането на поетичното, заличени в хода на преобразенията на литературния език „отсам“. Първото поколение писатели схващат литературното творчество като будителска мисия³. За емигранта писането е оставяне на завет, ще заяви и Георги Марков в заключение на увода към „Задочните репортажи“: „[...] аз ще се опитам да разкажа за всичко това, защото един ден някому може да е нужно моето свидетелстване“ (Марков 1990: 4).

Някакъв възрожденски просветителски патос е предварителната рамка, в която говори поетът и която трябва да бъде формат и на читателската рецепция, защото залогът е ангажиментът към пределни ценности. Освен това той говори за ставащото и за своето време през готови литературни образи за българското, включително през стерео-

---

² Именно в пенчославейковски мащаб гледа Стефан Попов към националната история. „Кървава песен“ за него е пределно явяване на духовната енергия на родното. А потреса от новината за смъртната присъда над българските политици той изразява с препратка към Вазовия стих „И на всичко това Господ гледаше от небето тих и невъзмутим!“ (Попов 1992: 174).

³ Като „народни будители“ Стефан Попов изброява именно българските поети и писатели, като избира сред творбите им тези с тема историята или войните: Стоян Михайловски (смята, че от него би трябвало да се започне – „ако не за друго, то поне заради мисловната му пристрастеност към идеята за издигане „нивото на околната среда“, а може би и защото той бе избързал да разбере, че „най-лошото управление на народ безкултурен или малокултурен е демократическото...“); „Хайдушки копнения“ на Яворов, „Кървава песен“ на П. П. Славейков, „Чеда на Балкана“ на К. Христов, военните разкази на Йордан Йовков; Елин Пелин; Димчо Дебелянов и Николай Лилиев са наречени „аристократи на духа и все пак родолюбци“, „истинското книжовно „имане“ на нашите години бе Димитър Талев“; „Пантеона“ на Теодор Траянов до Николай Райнов с „Богомилските легенди“ и „Видения за Древна България“ или Багряна с „Калиакра“ (Попов 1992: 123).

типизирания образ за възрожденско будителство, актуализирайки един масов школки фонд. С главни букви са открити най-важните понятия: Дора Гжбенска се обръща „Към Родината“; „Ти, Родино“, казва Ирене Долски и изрежда: Родното Огнище, Поробения Край, но и Вечния Покой, Битие, Край... Дора Гжбенска изписва с главни букви още СВОБОДА, БОРБА⁴. Възрожденско-будителска изглежда тази поезия и по социалната и професионална характеристика на редица автори, които принадлежат на средата на учителството, като Ирене Долски или Дора Гжбенска.⁵

Ако и да е необхватим засега списъкът на издадените зад граница стихосбирки, то те натрапчиво повтарят един и същ избор: да се пише и публикува на български език и в чуждоезиковата среда. Тази поезия е обърната към българската емигрантска общност, а с посредничеството на езика – към българската литературна традиция⁶. Диалозите, които тя очаква, са в българското и за българското. Нещо повече – тя се придържа към правописа отпреди реформата от 1945 г., подчертавайки с това принадлежността към точно определено езиково състояние. Като ново възплъщение на Яворовата „Родина“, правописът е онова „майчино слово“, което е самата изгубена родина. Парадоксално, но тъкмо Пенчо Славейков, когото водещите лица на консервативната ли-

---

⁴ В този дух е тематиката, почерпена от традиционни области, стереотипизирани в училищния канон, като историята (например при Ив. Г. Робев) или армейската слава. При Дора Гжбенска ще изброим: честването на Св. св. Кирил и Методий със стихотворение, посветено „На васъ, мили ученици“; по случай Денът на храбростта ще посвети стихотворение „О, рицари наши!“; няма да пропусне да отдели нужното на традицията с честването „Сурва, сурва Нова година“.

⁵ Но тъкмо в техните книги високите понятия прозвучават като самопонятни и готови, без да израстват органично в поетичната рефлексия. Родното в книгите на Ирене Долски присъства и чрез картинната безапелационност на образите: репродукции на картините „Ботев на брега на Козлодуй“, фотографии от София с катедралата „Св. Александър Невски“ или репродукции на Мърквичка. В книгите ѝ впрочем присъстват и редица печатни грешки, сякаш наборът на странните литери, излезли от употреба, не може да бъде контролиран от съвременните коректори и да спазва условията на модерното книгоиздаване.

⁶ Писана в контекста на разноезични поетични традиции, поезията на изгнанието помни само българските литературни предходници и българските места на паметта. Свое продължение имат „крилати фрази“ като „немили-недраги“ или за родината земен рай, но с преобърнатата символика: според Ирене Долски „немил-недраг“ остава човекът на перото („Писател или поет“); българските емигранти са „беглеци от прехваления „Земен Рай“ („Сенки“). А Дора Гжбенска използва образа на земята-рай в стихотворението-обръщение „Към теб, Америко“, но за да го отнесе към новото местонаселение. Често припомня е и образът „скиталец млад“, с който Стефан Попов завършва биографичната си книга „Безсъници“, като през личното светоусещане в този образ той контаминира Кирил-Христовия порив към „далечни брегове“ с Пенчо-Славейковия блян по „другия бряг“ и към духовно възможване (Попов 1992: 399).

ния в емиграцията възславят, е подкрепял модернизирването на правописа⁷.

Юсове и ятове, нечетивни и излишни ерове изпъстрят текстовете на Дора Гжбенска или Иван Г. Робев. Особено скъпи са буквите ж,Ъ, Ъ, ђ на Христо Огнянов и на темата за правописа той посвещава следговора към стихосбирката си „Превъплжщения“ (1978)⁸. Реформата има политически замисъл и не го крие (срв. Огнянов 1996: 163, 171), а в средата на българската емиграция филологическият дебат усилва радикално политическия си смисъл. Основанията обаче са далеч по-дълбоки от привързаността към една идеална представа за родното, защото словесната материя е интимно преплетена с цялостното светоусещане: поезията е посредник между видимостта на словото и случайностите на емигрантската съдба – и подмолните енергии на това битие. Езикът увенчава общуването със света и усещането за цялостност.

Поезията, както е при Христо Огнянов или Христо Бояджиев, е призвана да изрази единението на аза с битието, отвъд конюнктурата и дори отвъд самата възможност за историзирането на това битие и рационалното му осмисляне. Колкото историческите и географските условия постулират раздели и сривове, толкова поетичният език трябва да предаде една отвъдна цялост – тази на абсолютната Родина във и чрез езиковостта на човешкото. Сякаш за да подчертае връзката с изначални ценности, тази поезия избира съзнателно остарялата поетика, избира също архаизиращата нечетивност, отказва се от актуалността на темите и не очаква актуални прочити.

Съживяването на старата правописна норма, както на образите от школската поезия, попада в сърцевината на консервативно-консервиращата психическа нагласа на емиграцията, която експлицира Стефан Попов, очевидно имайки предвид и собствения опит: „Емигрантите по дефиниция са хора, които странят от новото развитие и си остават на позицията на миналото. Дефиницията е само относително вярна в зависимост от това, дали развитието на емигрантския субект е спряло

---

⁷ Ето какво пише той в статията „Език и култура“ по повод двойното „е“: „Но тук аз ще изтъкна друг един мотив против тая скандалозна буква. Нейният вирнат чепат връх излиза от общия характер на българските букви и следователно, чисто и просто, дори само от това външно гледище то – ђ – трябва да се прогони, да се тури в историята на българската азбука“ (Славейков 1959: 236–237).

⁸ Впрочем, дори в наши дни спорът за правописа не може да се смята за приключен, дори да изглежда непосилно да се реформира както образованието, така и типографията, след като има поддръжници в лицето на такъв виртуоз на българския език като писателя и преводача Румен Стоянов, посветил на проблема книгата „Борба за език“ (2008).

– като че развален часовник – в момента на пропъждането му от архангела на политическия рай [...]“ (Попов 1992: 173).

Увенчана е тази консервативно-консервираща тенденция в поезията на Христо Огнянов – един монолитен стилистичен проект, в който става видима диалектиката между нагласите и литературната форма. Архаизирането на езика и поетиката е и своеобразно архивизиране, съхранение, но и преработка на словесната материя, която внася в българската поетична традиция други степени на изразност и сетивност⁹. Тази поезия е като словесна везба, словесен аналог на ръкописните заставки и оконцовки – превъплътена в стих иконописно-религиозна статика и откъдреност. Иконописната статика на словото е буквално „онагледена“ в темата на цикъла „Зограф“, посветен на вуйчото на поета Зограф Коста Г. Пачаров. Консервативно-консервиращата стихия на първостепенното помита всяка конкретика, но също и амбицията за естетическо откривателство, за да достигне до жреческата простота. Поетическите видения са с иконописната пищност на „пурпур и злато“. Архаизмът на поетичната форма я прави неразличима от религиозния речитатив; нейната образност е изначално архетипна. Поетическата техника пък – старомодна: римите са най-близките, безизкусно-непреднамерено скроени по съседните стихове; четиристишията ѝ не понечват да напуснат стереотипните рамки за поетичното („корсета на строфата“, както би го нарекъл Чеслав Милош).

В лириката на Христо Огнянов говори един субект, преживял сгромолясането на исторически епохи, но неговата биография е очистена от всичко конкретно. Тя е завръщане – дочуване на изначалните движения на битието, приело образа на водите в недрата на земната твърд:

*ВОДИТЕ неподвижни, утаени,
заклучени сред гъсти дълбини,
тъжат по смъзната от мрак и зрак,[...]*

---

⁹ Наблюденията върху поезията на Христо Огнянов не коментират в нито един момент по-долу рецепцията, но това е поезия, останала без читателски и критически реакции, срв. наблюдението: „Стиховете на Хр. Огнянов се ползват с престиж, но едва ли са популярни, а всъщност и не попадат в прегледи на българската литература“ (Аретов 2009). От друга страна, моделът, който възпроизвежда, отговаря на най-популярната романтическа представа за възвисеността на поетичното и това би гарантирало минимум от „твърди“ читателски групи, верни на такава представа. От чисто езикова гледна точка може да се проследи изработването на синтактични конструкти на статичното и актуализирането на лексикални пластове.

Разтварянето на субекта в словото превръща поезията при Христо Огнянов от словесно изкуство в страстно и радостно ликуване в прослава на Божието творение¹⁰.

Затварянето в националното и възмогането до абсолюта има своеобразно свое въплъщение и при философската рефлексия на Стефан Попов. Колкото повече политическата конюнктура отдалечава разглеждането на националния въпрос от дневния ред, колкото повече загубват привлекателност социалните контакти, толкова по-се изостря ненаситната жажда на едно съзнание да поеме още и още свидетелства за непомислената красота на абсолютните ценности, отвъд социалното, а и отвъд националното в строго историческия му смисъл: това е природата – суровата красота на алпийските върхове и долини, но и старото изкуство, опазено в галериите. Природата и изкуството, които Стефан Попов нарича „вътрешна емиграция“, са измъкване от, но и достигане до дъното на песимизма за историческото развитие на обществата и той няма да скрие и частица от своето безразличие, достигайки до неприязън, към модерното изкуство. Отегченост, която впрочем нашироко обсъжда и Георги Марков, прокарвайки паралел между т. нар. „социалистически реализъм“ и „най-нахалните и комерчески модернистични трикове“ (Марков 1991: 133–137). Импринтинг на емигрантското съзнание, или примитивната сцена, която тласка към все по-мощна рефлексия, е изначалното щастливо видение за пълнота в осъществяването на националната идея.

II.

Ако консервирането на езика и образът на изгубената родина е идеалът, който притегля центростремителните сили, то **контекстът на извънбългарската актуалност** задвижва центробежни тенденции към нови теми и към нови езици. Облъчени от мощните енергии на космополитния свят, понятията с главни букви, опорни точки на романтичния национализъм, губят сила. Новата културна и социална среда се просмуква в самосъзнанието на лирическият субект и неговото всекидневие и тези промени стават видими в промяната на езика. Новите автори печатат на актуалния правопис, освен българския откриват като изразно средство езика-приемник. Новите тенденции диктуват и промяна в предпочитаните цитати от българската литературна традиция.

---

¹⁰ Както впрочем може да се усети и в поезията на Румен Стоянов.

Актуалността в поезията на Тончо Карабулков се появява с образи, изпробвани в поезията на предходниците¹¹, но дори тези препратки към предварителен литературен образец стават ненужни с все по-плътното свързване на лирическият говорител с новата среда. В поезията, както в публицистиката или белетристиката си, Карабулков показва делничната непретенциозност на емигрантското битие, освободило се от стереотипа за високата длъжност, но и от клишетата за материална успешност. „В отговор на един нетърпелив“ този емигрант, който не притежава нито долари, нито дойчмарки или франкове, резюмира битието си така:

*Поemi пиша, стихове!
Боравя с идеи – нула!
Не се оплаквам – зле, добре,
живях във времето разгулно.
„В отговор на един нетърпелив“*

И все пак емигрантът се явява пазител на един идеализъм отвъд актуалното, от който черпи сила да фантазира – център на неговите фантазии е родината. Без да е посветен на абсолютна мисия, с посветеността на своето писане азът получава едно съвършено ново качество на човешкото, изцяло скъсало както с материалното, така и с абстрактното, един непрагматичен, но литературно въобразен, напълно маргинален и некомуникативен статус на човешкото.

Така самотен, но и отворен към света, е лирическият говорител в поезията на Теодор Делчев Димитров¹², представена в две негови стихосбирки и на два езика: през 1964 г. – френскоезичната *Voldans l'infini* („Полет в безкрая“), подписана от Théodore Dimitrov, и „Лебеди в кръвта“ от 1971 година. Българоезичните стихове са издадени в поредицата „Жива поезия“ („Poésie vivante“) по името на издание за българска поезия в Женева. И в тази стихосбирка изобилстват минорните настроения и тъгата. Според едноименното стихотворение „Tristesse“ („Тъга“) „златното детство“ е единствената територия на светли настро-

---

¹¹ На първо място Димчо-Дебеляновите образи (срв. цикъла „Под емигрантско небе“), но също се долавя звученето на социално маркирани поети като Ботев, Смирненски или Вапцаров, и то в стихове, писани през 1950-те.

¹² Теодор Д. Димитров е представител на българската общност в Женева, подготвил обемистия том *L'Amitié bulgaro-suisse. 100 ans derelations culturelles bulgaro-suisse* (Genève, 1982), публикуван със знака за 1300-годишнината от създаването на българската държава, под който минават мероприятията на широкомащабната държавна акция за юбилея.

ния. Строгите четиристишия или йеремиади се натрошават в стъпаловидната строфика, която пренася на страницата размисли и настроения, подбудени от вещната пълнота на един динамичен пътър свят. Отделните творби са изградени като монолози в свободен строфичен строй, но авторът пробва и различни форми на конкретна (картинна) поезия. Азът е постигнал успокоение и единение с околния свят и поетическият език се превръща в пространство на свободната игра. Алогизмът става нова художествена условност на фантазни образи или лирически сюжети, както в стихотворението „Преследването на поета“ от българоезичната стихосбирка: „Ставам странен дивеч“ [...]

С лекота са въведени теми и обекти от космополитния свят и лирическият аз говори за тях непринудено и дори наивно, споделяйки своето битие в измислени като детска игра сюжети, както в стихотворението „Les Dictionnaires“ („Речниците“¹³):

*J'ai ramassé
les dictionnaires
de toutes les langues
que j'ai apprises
et je les ai jetés
aux canards
dans le lac*

*Tous les mots
sonnaient faux*

В поетичния арсенал влизат понятия или образи от съвременната наука, а заглавието на френскоезичната стихосбирка репортажно точно отразява новото време с космически полети, което пренастройва сетивата на поколението. Тематиката за идеологическото противосто-

---

¹³ В буквален превод:

*Събрах
речниците
на всички езици
които бях научил
и ги хвърлих
на патиците
в езерото*

*Всички думи
звучаха фалшиво*

ене е изцяло изличена и авторовата позиция се изразява в убеждението, че перспективите пред модерните общества и пред еманципирания субект ще се разширяват и радикализират.

Космополитния свят и световъзприемането на един човек от този свят разкрива и англоезичната стихосбирка *The Bells' Gentle Thunder* (1959) от Илко Илиев (Ilko Iliev). Първите цикли са посветени на различни градове: Лондон, американските мегаполиси, Париж, на различни ситуации от различни култури – до Млечния път и Луната. Този лирически аз се интересува от киното на Rene Clair; лекува се с четене на Кафка:

*Don't panic,
Don't fuss over my bed
Don't pity me,
Just run out for books
And read "The Trial" to me.
„The Cure“¹⁴*

Към Кафка Илко Илиев изпитва и изследователски интерес, резултат от който е книгата *An Aristocrat of Intellect* (1959), подписана с псевдонима Gerald Dorset (според показалеца към Паприков 1985: 675). Родословието на Кафка той открива от диaboличното въображение на По до новите романисти от Камю до Форстър и Греъм Грийн. Спрямо тази литературна среда навярно търси и самоопределянето на собственото писане (Илиев е и автор на сборниците разкази „Скици с вжгленъ“, 1959 и *Tales of Two Worlds*, 1960). Препратката към кафкианската лабиринтност на битието въвежда и един от топосите в литературно-критическите коментари на емигрантската литература¹⁵.

Цитираните имена или интертекстуалните сдвоявания придърпват новата поезия на емиграцията към други родословия извън бъл-

---

¹⁴ *Не изпадай в паника,
не ме засипвай с грижи,
нито с жалби,
а отиди за книги,
и ми прочети „Процесът“.* („Лек“)

¹⁵ Без литературната препратка, очевидно като съвпадение по смисъл, Драгомир Загорски озаглавява именно „През лабиринта“ книга, в която разказва за бягството си през граница през 1961 г. до успешното си установяване зад океана (срв. Драгомир Загорски. През лабиринта във и вън от България: София – Виена – Калифорния; Среци за половин век с български емигранти. Вг. доп. изд. София: Пропелер, 2005).

гарското и към литературни образци на модерното време. Прекосяването на граници и континенти изгражда у емигранта ново самосъзнание, което далеч надхвърля родните образци. Отново в края на 1950-те настъпват промени вътре в страната и разхлабването на идеологическия натиск прави възможно отварянето към мащабите на наднационалната култура¹⁶.

Под импулсите на други модели, вън от колективната общност или от националния дълг, в емигрантското писане на нова сметка се преразглежда и свързаността с родното. Лирическият аз осмисля самото състояние да си емигрант, търси адекватен израз на своята чувствителност и манталитет. Емиграцията е лична съдба, субектът не се възприема като част от колективна цялост, с предварително решен ценностен хоризонт и цели.

В края на стихосбирката на Илко Илиев е цикълът за неговото собствено изгнаничество. Сякаш в обратен ред всяко следващо стихотворение се връща назад по хронологията на бягството – до поредицата стихотворения от „The Adriatic Shores“ („Адриатическите брегове“) през „Balkan Canto“ до „Letter from a Mother“ („Писмо от една майка“) и „Letter to a Mother“ („Писмо до една майка“). Географските имена са места на личния опит и спомен за случки и човешки лица. От „Писмото от една майка“ разбираме, че дълбоката причина за емиграция навярно е съвсем различна от бунта срещу властта: „*Our town is too small for you*“¹⁷.

Изгнаничеството е избор, еманципирал аза от историческите условия на една Родина и език. Сред личните истории на емигрантите редица показват как често пъти политическата причина е била само отправната точка, отворила пред личността пътя към неподозирани нови възможности. Въплъщение на този идеал за космополитна биография, извън каквито и да е политически, морални или идеологически рамки, бих си позволила да кажа: дори извън естетическото, е поетесата Жени Заимова (1917–2005). Тя продължава да пише на български, и то в духа на родното и на застиналите му стереотипи, но

---

¹⁶ За това космополитизиране на съзнанието свидетелства Георги Марков в увода към своите „Задочни репортажи“: „Затова днес сме много повече герои на Кафка, отколкото на дядо Вазов. Макиавели ни е толкова понятен, колкото и Ботев, а театърът на абсурда – това е всекидневният ни живот. [...] По софийските улици вие можете да срещнете другаря Калигула, следван на почетно разстояние от другарите Талейран и Фуше, а Остап Бендер наистина командва парада“ (Марков 1990: 2).

¹⁷ *Градът ни е твърде малък за тебе.*

освен това поддържа връзки с писатели от цял свят и много по-увлекателна история от стиховете ѝ разказват запечатаните върху снимки срещи: приятелството с Коради Алваро; Марио Варгас Льоса ѝ дава автограф; усмихва се редом с Любомир Левчев или Чеслав Милош; между Хорхе Луис Борхес и Марин Сореску и пр. Живота си тя завършва в родината.

Назад към изначалното и субективното е движението и на литературното въображаемо. Това е крайният опит на емигранта писател, както признава и Георги Марков: „Трябваша ми години, за да разбера, че изкуството винаги е било отразяване на себе си, а не на обществото, търсене на себе си, а не на обществото“ (писмо до Стефан Цанев, 10. 01. 1970. В: *Аз бях той...* 1999: 42).

III.

Емигрантската поезия в една или друга степен подчертава личния импулс за творчество и разкрива *самосъзнанието на пишещия*, въпреки че се възприема по-скоро през едро скроени типологии. Началото на поетическото творене е преживяно като съкровен личен акт, както подробно разказва Христо Огнянов в биографична бележка в края на „Превъплъщения“; същото споделят Ирене Долски или Тончо Карабулков. Поезията им кодира лични разкази за преживявания или събития, но и ги прикрива по силата на романтичната представа, че трябва да е израз на абстрактната душа. Тъкмо тази представа обезсилват новите поетически техники, благодарение на които пределната конкретност добива качеството да е изразност и поетика сама по себе си. Според тази поетика в стихотворение би се превърнало самото признание на Огнянов как е започнал да пише своите стихове, за което стана дума по-горе:

Тая стихосбирка се яви неочаквано. Авторът усилено се занимаваше с български и общобалкански исторически, литературноисторически и езикови проблеми в богатата библиотека на Папския източен институт в Рим; по това време за поетическо творчество той не можеше и да мечтае.

Но една вечер в началото на февруари 1952 година, на връщане у дома, на улицата, просто като из невиделица, се обажда първата строфа на *С в е т и х*. Записва я, защото го изненадва краткостта на стиха, ударността на четирите мъжки рими. Надява се някой ден да се върне към нея и по възможност да се опита да отгатне предизвестеното в нея стихотворение, както се е случвало с други подобни налети в миналото. Но още както върви по улицата, връхлита го и втора строфа – записва и нея по сте-

нография върху бѣлото поле на вестник. И вече чувствава, че трябва да побърза, защото стихотворението и без това е на път да му се наложи.

(Огнянов 1996: 159)

В новия фигуративен език литературното въображаемо е неотделимо от факта. Литературното има качеството на „свидетелство“ по силата на плътното припокриване на поетичен изказ с излагане на реален факт: естетичното е в самото полагане на историческия факт в стих, запечатал и моралното му съдържание. Този нов фигуративен език избухва в поезията на Цветан Марангозов, буквално заклещена между буквални факти, иронична игра и саморазобличение. Новият фигуративен език дава изразните средства, проникващи в скритите противоречия на „биографията на сянката“, променящи из основи представата за емигранта. По нов начин, през моралните идиосинক্রазии се разкрива неговото битие. А битието на всеки емигрант е раздвояване и тази схема съвсем безпристрастно налага самата рамка на едно заминаване и напускане на родния език и страна, на миналото си, за да се установи в друга страна и език, и съответно да започне нова хронология на живота на новото място. Раздялата предопределя и едно себеусещане за двойственост, но в поезията на Марангозов то стига до предела на фрустриращо разцепване.

В поезията на първото поколение емигранти мъчителното усещане за разкъсване остава скрито в общата минорна гама, в чувството за самота и несподеленост. Настроенията, а и отделни изрази идват от символистичната поезия. Отхвърлена в родината, тази поетическа традиция е съживена в емиграция на първо място като обща идеалистична концепция и като „идеология“. В мащабите на идеалното раздвоението е надмогнато с единението между аз и отвъдни ценности като природата, духовната родина, изкуството или любовта, т.е. следвайки романтичния образец. Емигрантското битие заема своето място в една идеална цялост на света, а от друга страна, идеалистичната нагласа отваря съзнанието към абсолютни (и отвъднационални) ценности.

Идеализмът, превърнат в нова бистрота на сетивата и прозорливост на мисълта, вдъхновява поезията на Христо Огнянов или Христо Бояджиев, или рефлексията на Стефан Попов. Чертата между аза и света е прокарана при Христо Бояджиев още със заглавието – на стихосбирката от 1971 г. и на първото стихотворение в нея – „Сам“, което трябва да е име на щастието:

*Че мога
Да навлизам
И излизам
От същината
На водата
И от собствената
Си съдба.*

Тази поезия няма да стъписа с нови усети и нагледни. Азът живее едновременно свързан и отделен от света, защото е оставил частица от себе си във всичко – и в далечната родина, но и в преминаващите влакове. Живее в тази ласкава самота, даряваща с проникателност и вливаща горчивата радост на щастieto. Първото стихотворение от стихосбирката „Лодкар“ (1966) попада в средоточието на темата за емиграцията с един повече от трафаретен образ: чайки на моя бряг, който препраща и към Кирил-Христовия „Скитник“. Но поезията на Христо Бояджиев разнишва трафарета: чайките на брега са „умаломощени“; „Те знаях различни песни, / Но думите не си спомнях добре“, „толкова стари“. Не отговарят и на зададените „безчет въпроси“. И ето, че емиграцията, понятно обяснима – дори социологически и идеологически изчислима, – се оказва внезапно отваряне на необяснимото, екстремизиране на случайността на човешката съдба, достигайки до предела на чувството за захвърленост, което освобождава и обезсилва: въпросът за човека-чужденец в този свят се е превърнал от метафизика в неразрешима реалност.

Промяната в поколенията на емиграцията става видима с постепенното налагане на двойничеството като концептуално ядро на поетическата условност или в самосъзнанието на аза¹⁸. Пределните му апории излага избистреният до сентенция стих на Цветан Марангозов. Писана в последните години от емиграцията и непосредствено след завръщането, поезията на този автор излиза от рамките на разглежданата тук „поезия на емиграцията“ – и, от друга страна, обобщава в едно време „след емиграцията“ опита на емигрирания. В този смисъл тя

---

¹⁸ В различна степен двойствеността на емигрантството е тема за всяко едно поколение. В поезията на Тончо Карабулков тя е интерпретирана като раздвоение между големите идеали и примирението:

*В душата ми се борят гласове:
противоречиви, буйни, неотстъпчиви –
единият към подвиг ме зове,
а другият към тихи брегове дремливи. („Гласове“)*

разкрива същностни страни на онова, което обобщаваме с термина „българска поезия на емиграцията“, а именно разкрива отделянето от родното и потапянето в чуждата култура, за да извлече в най-чист вид опита на емигранта. Писателят споделя, че първите си стихове е написал на немски, като още от 1960-те актуалната поезия на немски е била в ползрението му. Поезията му на български датира от средата на 1980-те, като обръщането към българския език идва едновременно с тематика, свързана със самосъзнанието на изгнаника. Именно след завръщането, едновременно биографичен факт и завръщане в българския език и поезия, линията на себенавистническа двойственост става особено отчетлива, продължена и в поредица есеистични текстове. В контекста на българската поезия „отсам“ тази тема за двойничеството се озовава в нови взаимовръзки. Появата ѝ в поезията на Константин Павлов¹⁹ датира от края на 1950-те, когато се оформя и интелектуалната общност, от която излизат емигрантите на 1960-те. Завръщането ѝ в поезията на емигранта Марангозов след неговото завръщане в родината е своеобразно възраждане, но в новия контекст на 1990-те, на едно от тематичните ядра в българската поезия отпреди заминаването. Сякаш емиграцията е спряла времето и след завръщането то продължава да тече от точката на напускането. Според тази хронология – „като че развален часовник“, по израза на Стефан Попов, – темата за двойничеството изиграва ролята на посредник и обединител между разклоненията на българската поезия оттатък и вътре в границите на родното пространство.

Двойничеството на аза в Марангозовата поезия е свидетелство – или улика – за дълбоката му същност:

*Само разединен до безличие
усещам присъствието на ядката
съхранила тайната
на Индивидуалното.
„Загадка“ („Маймуните на радостта“)*

---

¹⁹ Сrv. раздвоението, отбелязано още в ранното стихотворение „Прелюд – паяците“ (1958):

*Паяците нервно дърпат нишките –
Искат да изсвирят нещо крайно траурно
И безкрайно бодро същевременно. (подч. м. – М.Г.)*

Или за неговото писане:

*Пиша – докато лъжата ми стане прозрачна
и се покаже костилката на истината ѝ.
„Биография на сянката“*

Понечвайки да даде цялостния субект, писането неударливо се раз-
пилява в удвоени и учетворени контрастни фрагменти. И същевременно
тъкмо писането свидетелства за един автентичен човешки опит и за
историята. Писането е и намерената цялост на субекта и само то ще
достигне до „ядката“ или „костилката на истината“:

*Ще се раздвоявам
докато стана
цялостен!
„Позиция“ („Децата на Русо“)*

Радикалното преодоляване на разделението между тук и там, как-
то и на романтичния абсолютен аз на писането, обаче идва от анг-
лоезичната поезия на друг емигрант от българското поколение на
1960-те – Атанас Славов. Разделението се изличава, защото лири-
ческият субект е изцяло в чуждозиковия контекст и то не просто
благодарение на езика, а и с избора на теми и със свободата на само-
изразяването. Наред с делнични лица, жестове или гледки, съвре-
менността присъства в образи от актуалната научна и техническа сре-
да, както още във въвеждащото стихотворение „Midnight“ („Среднощ“) от
стихосбирката *Mr Lampedusa Has Vanished*, 1982 („Г-н Лампедуза
изчезна“): „the telescope of Mr. Lampedusa“ („телескопът на г-н Лампе-
дуза“), „In the green black hole of Hillmead“ („в зелената черна дупка на
Хилмийд“). Цялостността на лирическият аз идва от намерената при-
надлежност към едно общочовешко пространство и към съвремен-
ността отвъд разделенията на границите и идеологиите. Появяват се
на английски и по-ранни стихове, писани на български, примерно
откъси от „Порнографска поема“. След това тази поезия също се зав-
ръща към поетичната линия „отсам“ след превода си в стихосбирка-
та „Дървета мои, помогнете“ (1994).

Поезията на Атанас Славов, макар и съвсем бегло засегната, раз-
крива как фактически става възможно свързването на двете литера-
тури отсам и отвъд. Беглото ѝ разглеждане съвсем не се дължи на
липса на интерес, по-скоро поради обратната причина и необходи-
мостта от много по-внимателно проучване и по-широк контекст на

преценките²⁰. Друг тип разкрива и нейният лирически човек, който съвместява едно пронизателно до горчивина разбиране за фрагментарността на живеенето с неизтощимо жизнелюбие и любопитство към света.

IV.

Могат ли да се съберат тези два литературни „канона“, които се оформят през десетилетията паралелно от двете страни на границата, и за актуалната литература, и за литературната история? Очертаването на две посоки в разволя на българската поезия в емиграция личи ясно в края на 1970-те с очертаването и на два естетически модела за българската литература. Литературните образци за първото поколение бихме открили в антологията „Südwinde“, издадена в Нюрнберг през 1978 от издателство Glock und Lutz Verlag, под съставителство на Инге и Христо Огнянов и с финансовата подкрепа на Джеймс Д. Велков и съпругата му Аня. Изданието, израз на стремежа на българската емигрантска общност да представи българската литература и въобще постиженията на българската култура и в новата среда, има за опора един неутрален и непротиворечив критически подбор²¹.

Литературните представи на първото поколение в емиграцията следват предано националната традиция, но зад граница емигрантската общност запазва жив интерес към най-новите тенденции в „Народната република“ и демонстрира неочаквано добро ниво на осведоменост²². В края на 1960-те зад граница – като емигранти или с право за временен престой – се озовават представители на интелектуалния елит през десетилетието. Те пренасят нов естетически опит, различен

---

²⁰ За постигнатия синтез при Атанас Славов срв. наблюденията при Аретов 2009.

²¹ В антологията са включени творби от Елисавета Багряна, Димитър Пантелеев, Атанас Далчев, Никола Фурнаджиев, Асен Разцветников, Славчо Красински, а от съвременниците: съставителят Христо Огнянов, Христо Бояджиев, Веселин Ханчев, Никола Ланков, Константин Павлов (с „Пасторал“, „Капричио за Гоя“, „Българо-вавилонско стихотворение“), Блага Димитрова. Заглавието „Südwinde“ е точен превод на заглавието „Южни ветрове“, което носи Христо-Огняновата първа стихосбирка от 1939-а година, издадена в София при Т. Ф. Чипев. В подборката липсват имената, представителни за националната героика и христоматийните ѝ образци. За предпочитанията на Хр. Огнянов можем да съдим от неговата собствена поезия, в която отзвучава религиозната чувствителност на Димчо Дебелянов или психологизмът на Асен Разцветников.

²² Както например можем да видим от брошурата „Под знака на социалистическия реализъм“, която Тончо Карабулков издава въз основа на цикъл беседи от 1956–1958 г. пред български емигранти, показвайки отлично познаване на тогавашното състояние на поезията непосредствено след рухването на култа към личността.

от традицията до 1944 г., дори чисто езиково – един актуален български. Сводът канонични имена се оказва изцяло обновен и актуализиран с „Литература на размразяването“ от Атанас Славов (1978). От дистанцията на днешните прочити става видимо и основополагащото значение, което има тази книга за ясното разпределяне на новите имена в литературната йерархия и за цялостно преразглеждане на канона, култивиран паралелно под идеологическия „похлупак“.

Поезията на български език, писана от двете страни на границата, изглежда дълбоко раздвоена именно през 1960-те: в емиграция тя звучи или спонтанно-непосредствена и необработена (ако потърсим аналог в литературната история, бихме я нарекли а ла Цанко Церковски), или абстрактно-заклинателно в тромавия стих на Пенчо Славейков, обгърната в символистични образи. В същото време в България поетическият език се преобразява из основи и тъкмо това радикално обновяване имат за свой критерий и емигрантите, пристигнали в края на 1960-те и през 1970-те. Постепенно в тяхната среда се избистря идеята за представяне на този нов облик на поезията в страната и в емигрантските среди, и в контекста на културите-приемници. Особено присърце взема тази идея Георги Марков, но той има подкрепата и на други представители от последната „вълна“ на емиграцията²³. Очевидно с намерението да се представи новото лице на българската култура, очертало се в началото на 1960-те и скоропостижно замазано с реставрирането на догматичните рефлексии от миналия период, те замислят да подготвят литературно издание, дори е предложено то да се нарича „Нов Златорог“. Изборът на името очевидно издава предварителния план наред с новите имена в него да намерят отражение и актуализация и по-ранни образци на българската литературна традиция. Благодарение на тази широка платформа към подготовката на изданието са привлечени съмишленици от различни поколения – от Христо Огнянов, който ще предостави печатарската си техника, до Цветан Ма-

---

²³ Новата българска поезия се обсъжда усилено в емигрантски среди, както свидетелстват писмата, разменени между Георги Марков и Димитър Бочев или Атанас Славов (Аз бях той... 1999: 246–249, 258–259, 278–279). Георги Марков насърчава Ат. Славов за превода на „стихове от Коцето“ и не крие пристрастията си: в сравнение с руския Солженицин „Коцето Павлов е далече по-дълбок и верен“ (писмо до Атанас Славов от 25 ян. 1978; в: Аз бях той... 1999: 253). С по-късна дата поезията на Константин Павлов е поставена редом до тази на емигранта Марангозов в една наднационална ценностна скала от друг емигрант от поколението – Асен Игнатов: „Стиховете на Константин Павлов и Цветан Марангозов по нищо не отстъпват на демонизма на западното поетично светоусещане“ (Игнатов 1996: 6).

рангозов (вж. бележката на Петър Семерджиев, в: *Аз бях той...* 1999: 276–277).

Всяка вълна на емиграцията добавя нови нива в разделението между Тук и Там. Идеологическият натиск отхвърля от изграденото дотук най-доброто, за да може в емиграция да се съхранят културните натрупвания до този етап. Първата вълна на емиграцията от средата на 1940-те пренася културния опит на междувоенното поколение. Вече през 1960-те тази емиграция няма усет за съвременния естетически код нито в чуждата среда, нито за новото поколение в родината. Но следващото поколение емигранти пренася новия естетически опит и така го съхранява от идеологическата намеса, за да може да го предаде обратно след 1990-те. Днешната критика не скъпи похвалите за това поколение, предстои и аналитичното разглеждане на приносите му и оценката за културния пробив, извършен в много области²⁴. В хронологията на националната култура това време е също една от точките на максимална концентрация на творческа енергия и дълго устояващи и фундаментални трансформации. Замисълът за литературно издание в емиграция през 1970-те говори за културно самосъзнание, достигнало до идеята за синтез на досегашните натрупвания, уви, така и не завършила с резултат.

Във всеки един исторически момент срещата на актуалната култура „тук“ с „там“ е била среща между два модела световъзприятие, ценности и дори между два езика. В такава съпоставка световъзприятието на емигранта и от по-ранното, и от по-късното поколение изглежда много по-хармонично и цялостно, въпреки раздвоеното емигрантско битие между „тук“ и „там“, тъй като има опората на еднозначното разбиране за моралните или политически стойности на своето време. Колкото и да е далеч от днешните форми на емиграция, проблематиката, разгърната в поезията на политическите изгнаници, не е загубила актуалност, дори напротив, тя съдържа особено остри нравствени и екзистенциални дилеми, за които пък съвременността ни е загубила чувствителност.

Схващането на емиграцията като замразяване и втвърдяване на хронологически различни модели от националната традиция поставя на нова сметка и въпроса по какъв начин да се осмисли българската поезия, писана в емиграция, и как да се съотнесе с литературната исто-

---

²⁴И в този случай има основания наблюдението на Н. Аретов за реакциите към поезията на Хр. Бояджиев, цитирано в бел. 9, с други думи: водещите имена от поколението се радват на престиж, но едва ли идеите им са популярни.

рия. Как тази лирика „отвъд“ да се постави спрямо „отсамната“? И същевременно как те на свой ред да се съотнесат с преображенията на българските поетически езици и с развитията на световната поезия. В една или друга степен всички чуждоезикови традиции съвместяват писането на своите поети във и извън границите на националното пространство. Днешното заличаване на стереотипите на границите и местожителствата прави тази удвоеност задължителен елемент от разбирането на всяка литературна традиция. Тъкмо на този фон ще изпъкне и уникалният човешки и нравствен опит, който поезията на българските емигранти след 1944 г. е съхранила.

Стихосбирки:

Бояджиев, Христо. Лодкар. Стихове. Рио де Жанейро: Rodna Zemja, 1966. [Boyadjiev, Hristo. Lodkar. Stihove. Rio de Janeiro: Rodna Zemja, 1966.]

Бояджиев, Христо. Сам. Стихове. Рим, 1971. [Boyadjiev, Hristo. Sam. Stihove. Rim, 1966.]

Гжбенска, Дора. За тебъ Родино. Мисли и чувства. Тжги и копнежи. Лосъ Анджелесъ, 1976. [Gabenska, Dora. Za teb, Rodino. Misli i chuvstva. Tagi i kopneji. Los Angeles, 1976.]

Dimitrov, Théodore. Voldans l' infini. Poèmes. Genève: Editions Franco-Suisses, 1964 (Теодор Делчев).

Делчев, Теодор. Лебеди в кръвта. Стихове. Женева: „Жива поезия“, 1971. [Delchev, Teodor. Lebedi v kravta. Stihove. Jeneva: „Jiva poeziya“, 1971.]

Долски (Калева) Ирене. Антология. Perugia: Selci Umbro, 1959 [Dolski (Kaleva), Irene. Antologiya].

Iliew, Ilko. The Bells' Gentle Thunder. Poems. London: Poets' & Painters' Press, 1959.

Карабулков, Тончо. Изгнанически стихове. Париж-София: изд. Светът утре; Бургас: изд. Божич. 2010 [Karabulkov, Toncho. Izgnanicheski stihove. Paris-Sofia: izd. Svetytutre; Burgas: Wojich].

Огнянов, Христо. Превъплъщения. София: 1996 (1978) [Ognjanoff, Christo. Prevaplashteniya. Sofia, 1996 (1978)].

Ognjanoff, Christo. Südwinde. Neuere Bulgarische Lyrik. Übertragen von Inge Ognjanoff. Ausgewählt und eingeleitet von Christo Ognjanoff. Glockund Lutz Verlag, 1978.

Марангозов, Цветан. Поезия. София: ИК „Орфей“, 1996 [Marangosov, Cvetan. Poeziya. Sofia: IK Orfev, 1996].

Slavov, Athanas. Mr Lampedusa Has Vanished. Washington: Occidental Press, 1982.

Славов, Атанас. Дървета мои, помогнете. София: „Христо Ботев“, 1994. [Slavov, Athanas. Darveta moi, pomognete. Sofia, IK Hristo Botev, 1994.]

Библиография:

Аз бях той... 1999: Аз бях той. 121 документа за и от Георги Марков. Съст. Любомир Марков. София: Изд. Продуцентска къща 2 ½, 1999. [Az byah toy. 121 dokumenta za i ot Georgi Markov. Sast. Lubomir Markov. Sofia: Izd. Producerska kashta 2 ½, 1999.]

Аретов 2009: Николай Аретов. Българската емигрантска литература: поглед от дома (март, 2009). <www.slovo.bg/showwork.php3?AuID=16629&Level=1> [Nikolay Aretov. Balgarskata emigrantska literatura: pogled ot doma.]

Игнатов 1996: Асен Игнатов. „Похвално слово за емиграцията“. – *Изгнаничеството. Драма и мотивация*. София: Карина-М, 1996, 1–11. [Asen Ignatov. Pohvalno slovo za emigratsiyata. – Izgnanichestvo. Drama i motivatsiya. Sofia: Karina-M, 1996, 1–16.]

Марков 1990: Георги Марков. Задочни репортажи за България. София: Профиздат, 1990. [Georgi Markov. Zadochni reportazhi za Balgaria. Sofia: Profizdat, 1990.]

Марков 1991: Георги Марков. Нови задочни репортажи за България. Когато часовниците са спрели. София: ИК П. К. Яворов, 1991. [Georgi Markov. Novi zadochni reportazhi za Balgaria. Kogato chasovnitsite sa spreli. Sofia: IK P. K. Javorov, 1991.]

Огнянов 1996: Христо Огнянов. Превъплъщения. София, 1996 (1978). [Christo Ognjanoff. Prevaplashteniya. Sofia, 1996 (1978).]

Паприков 1985: Paprikoff 1985: Worksof Bulgarian Emigrants. An Annotated Bibliography. Dr. George Paprikoff. Books, Booklets, Dissertations. Chicago, 1985.

Попов 1992: Стефан Попов. Безсъници. София: Летописи, 1992.
[Stefan Popov. Bezsanitsi. Sofia: Letopisi, 1992.]

Славейков 1959: П. П. Славейков. Събрани съчинения, Т. 5. София:
Български писател, 1959. [P. P. Slaveykov. Sabrani sachineniya, T. 5. Sofia:
Balgarski pisatel, 1959.]

Тиханов 2012: Galin Tihanov. Narratives of Exile: Cosmopolitanism
beyond the Liberal Imagination. – *Литературна мисъл*, бр. 1–2, 2012.
[Literaturna missal №1–2, 2012.]